

Характеристика психологічного супроводу осіб з обмеженими можливостями

Тетяна Анатоліївна Ярая

АСПИРАНТ КАФЕДРИ ПСИХОЛОГІЇ
РВНЗ «КРИМСЬКИЙ ГУМАНІТАРНИЙ УНІВЕРСИТЕТ»
e-mail: tanua_yar@mail.ru

Автором проведений аналіз проблеми психологічного супроводу взагалі та психологічного супроводу осіб з особливими потребами в наукових дослідженнях. Розкрито психофізіологічні особливості дітей та молоді з вадами здоров'я та напрями здійснення психологічного супроводу окресленої категорії.

Ключові слова: психологічний супровід, особи з обмеженими можливостями, психофізіологічні особливості дітей та молоді з особливими потребами, напрями психологічного супроводу.

Постановка проблеми. У Національній доктрині розвитку освіти поставлені завдання щодо формування самостійної та самодостатньої особистості, здатної до професійного розвитку, активної адаптації на сучасному ринку праці та творчої самореалізації. Ці завдання пов'язані з новими вимогами суспільства до реформування української освіти, яке повинне відбуватись на принципах наукової обґрунтованості. Реалізувати напрями реформування допомагають такі науки, як педагогіка та психологія, що мають якісний методологічний апарат. Одним із напрямів цієї роботи є супровід — система підтримки особистості та допомоги їй в період отримання освіти на різних етапах.

Особливої уваги під час навчання потребують діти та молодь з особливими освітніми потребами. Недостатній рівень розвитку комунікативних навичок та компетенцій, знижений рівень адаптаційного потенціалу, наявність внутрішньоособистісних конфліктів, невизначеність життєвих планів та установок, невміння повноцінно інтегруватися у суспільстві, відчуття власної неповноцінності та неспроможності осіб з обмеженими можливостями на фоні їх прагнення до самоактуалізації та самореалізації викликають низку особистісних та соціально-психологічних проблем. Виходячи з цього першочерговими завданнями практичного психолога, що працює з дітьми та молоддю з особ-

ливими потребами, є визначення психологічних особливостей кожного з них, зміцнення та збереження їх психологічного здоров'я, надання необхідної допомоги з інтеграції в сучасне освітнє середовище, сприяння особистісному розвитку. Це забезпечується завдяки адаптації навчального процесу до потреб дітей та молоді з обмеженими можливостями, підготовці фахівців до роботи у специфічних умовах, реалізації психологічного супроводу навчання даної категорії осіб.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Теоретико-методологічні основи практики психологічного супроводу містяться у роботах Б. Ананьєва, П. Блонського, Л. Виготського, В. Мясищева, А. Петровського, С. Рубінштейна, К. Абульханової та інших. Провідними серед них виступають наступні: концепція відносин особистості В. Мясищева; теорія і практика допомагаючих відносин К. Роджерса; принцип системності (Б. Ананьєв, Б. Ломов, К. Платонов); принцип активності суб'єкта (О. Леонтьєв, С. Рубінштейн); принцип гуманізації освіти (І. Дубровіна, А. Маркова, Н. Кузьміна, І. Котова, Е. Шиянов та ін.). Проблема супроводу була поставлена і розроблялась у вітчизняній психології у дослідженнях Г. Бардієра, І. Ромазана, Т. Чередникової, А. Деркача, М. Бітянкової, також її вивчав А. Петровський

Мета статті полягає в аналізі проблеми психологічного супроводу в наукових дослідженнях та розкритті особливостей супроводу дітей та молоді з обмеженими можливостями.

Виклад основного матеріалу. Уперше термін «психологічний супровід» з'явився в 1993 році у книзі «Психологічний супровід природного розвитку маленьких дітей» авторів Г. Бардієр, І. Ромазан і Т. Чередникової. Автори вважають необхідним урахування природних механізмів розвитку дитини та використання в процесі психологічного супроводу різних форм психологічних розвива-

ючих занять. Також проблема психологічного супроводу розглядається в роботах А. Деркача.

Проблема супроводу у сучасній педагогіці та психології розглядається досить широко. Згідно зі словником, супроводжувати – означає слідувати поруч, разом із ким-небудь як супутник або поводити. Проте треба зазначити, що сьогодні в науковій літературі немає однозначного підходу до поняття «психологічний супровід» та його змісту. Так, Ю. Слюсарев розглядає психологічний супровід як комплексний психологічний вплив на особистість, надзадачею якого є активізація саморозвитку людини [7].

З точки зору Е. Зеєра, який розробив концепцію психолого-педагогічного супроводу студентів під час адаптації до вузу, «психологічний супровід фахового становлення особистості – це складова частина професійної освіти, яка полягає в психологічній допомозі людині щодо подолання труднощів професійного життя, корекції деструктивних тенденцій розвитку, підвищення адаптованості майбутнього фахівця до соціально-економічних і технологічних змін, розвитку у нього позитивної професійної перспективи» [3, с. 266–267].

Організація психологічного супроводу під час навчання була розвинута в роботах М. Бітянкової. Автор під психологічним супроводом розуміє систему професійної діяльності психолога та педагога, яка спрямована на створення спеціальних умов для повноцінного розвитку й успішної адаптації особистості в конкретному освітньому середовищі. Як визначає М. Бітянова, «...психолог і педагог у цьому процесі не просто спостерігач, який стоїть поруч, він створює оптимальні соціально-психологічні умови для розвитку особистості, він іде з нею поруч» [2].

До поняття супроводу звертаються й інші дослідники. Так, В. Казанська відзначає, що «психологічний супровід – це плинний у часі процес створення соціально-психологічних умов зміни». Також автор наголошує на відмінності таких з першого погляду схожих понять, як «психологічний супровід» і «психологічна допомога», «психологічна підтримка», «психологічна корекція» та ін. У психологічному супроводі важливе місце займає психологічна допомога на тому чи іншому етапі розвитку та становлення особистості [6].

Психологічний супровід – це цілісний процес (вивчення, формування, розвитку та корекції), спрямований на створення оптимальних умов для повноцінного розвитку особистості. Психологічний супровід розглядається як процес багатовимірний, зосереджений на перевагах та позитивних сторонах особистості; як процес, що сприяє розвитку віри у себе та свої можливості, підвищенню резистентності особистості до дестабілізуючих внутрішніх та зо-

внішніх факторів. Разом із тим психологічний супровід – це галузь та спосіб діяльності, які призначені для сприяння особі та суспільству у вирішенні широкого кола проблем, породжених життям людини у соціумі.

Отже, супровід – це система професійної діяльності психолога, спрямованої на створення соціально-психологічних умов для успішного навчання та психологічного розвитку особистості в ситуаціях взаємодії. Згідно з Концепцією розвитку психологічної служби системи освіти України на 2012 рік важливим завданням діяльності психологічної служби виступає забезпечення супроводу осіб з особливими освітніми потребами, захист їх психічного й соціального здоров'я на всіх рівнях навчання.

Супровід дітей та молоді з особливими потребами розглядається нами як процес, як цілісна діяльність практичного психолога, в рамках якої можуть бути виділені три обов'язкових взаємопов'язаних компоненти: систематичне відстеження психолого-педагогічного статусу осіб і динаміки їх психічного розвитку в процесі навчання; створення соціально-психологічних умов для розвитку особистості і її успішного навчання; створення спеціальних соціально-психологічних умов для надання допомоги особам, які мають проблеми в психологічному розвитку, навчанні.

Система супроводу дітей та молоді з інвалідністю в навчальних закладах припускає створення спеціальних психолого-педагогічних умов для успішного індивідуального розвитку та саморозвитку. Слід зазначити, що більшість дослідників дотримуються позиції особливої значущості психологічного супроводу особистості протягом навчання у шкільних закладах, фахового навчання й особливо на початковому етапі. На нашу думку, таке явище пов'язане з тим, що останніми роками в освіті все більше затверджується нова парадигма – «особистісно орієнтоване навчання». При цьому системоутворюючим чинником особистісно орієнтованої освіти є особистісний розвиток індивіда в процесі організації взаємодії усіх суб'єктів навчання з урахуванням їх попереднього досвіду, особистісних особливостей, специфіки навчального матеріалу, конкретного освітнього простору тощо.

Ефективність психологічного супроводу залежить від дотримання таких умов: системності та цілеспрямованості психологічної підтримки, полісуб'єктності та особистісного орієнтування у ситуації розвитку особистості, спрямованості психологічної підтримки на персоналізацію осіб, що мають вади здоров'я, та осіб, які надають допомогу.

При впровадженні системи психологічного супроводу навчання дітей та молоді з особливими потребами слід перш за все враховувати психофізіологічні особливості та проблеми навчання осіб

різних нозологій, їх потреби у компенсації сенсорних вад, що заважають сприймати навчальний матеріал, соціально-психологічні фактори, що ускладнюють їх інтеграцію у навчальному закладі, потреби у фізичній реабілітації тощо. Зупинимось на розгляді психофізіологічних особливостей дітей та молоді з обмеженими можливостями.

Особи з порушеннями зору. Дослідники Р. Боскіс, Т. Власова, Л. Занков, В. Лубовський, Ж. Шиф, М. Певзнер, Н. Яшкова та інші вважали, що дефект зору негативно впливає на психічний розвиток особистості в цілому. Відомо, що зір відіграє провідну роль як в орієнтуванні, так і в пізнавальній та трудовій діяльності людини. Тому при порушенні діяльності зорового аналізатору у людини виникають значні труднощі в пізнанні світу та орієнтуванні в ньому, в діяльності, налагодженні та підтримці контактів з іншими тощо [4].

Багато дослідників вважає, що при порушенні зору виникає ряд вторинних відхилень, зокрема відхилення у фізичному розвитку: порушення координації, швидкості, ритму та витривалості рухів, що виникає при значній або повній втраті зору. Л. Кузнецова вважає, що глибокі порушення зору та сліпота стають причиною виникнення ослаблення пізнавальних процесів і відхилень у всіх видах пізнавальної діяльності: кількість одержуваної інформації знижується та змінюється її якість; змінюється система взаємин аналізаторів, тож виникають специфічні особливості в процесі формування понять, мови, образів, орієнтування в просторі [5].

Особи з порушеннями слуху. Слух, як і зір, відіграє важливу роль у розвитку людини. Навіть часткова втрата слуху створює бар'єр між людиною та суспільством, ускладнює оволодіння знаннями, обмежує суспільну та трудову діяльність людини тощо [4]. Відомо, що кожна психічна функція у глухих осіб, як і у тих, хто чує, формується за природними законами та у взаємообумовленому зв'язку з іншими. Порушення ж слуху призводить до розладів у полісенсорній системі сприймання. Сприймання як системне утворення включає в себе три основні функції: відображальну, регулятивну та комунікативну. Порушення слуху безпосередньо впливає на процес сприймання та його результат, негативно позначається на всіх трьох функціях, спричиняючи особливості розвитку всіх психічних процесів, у тому числі комунікації [1]. Найбільш значущим обмеженням осіб з порушенням функцій слуху є обмеження здібності до спілкування, тобто до встановлення контактів з іншими людьми шляхом сприйняття, переробки та передачі інформації [4].

Вторинні дефекти глухих осіб можуть спричинити проблеми соціально-психологічної адаптації

останніх до оточуючого середовища. Так, у багатьох осіб з порушенням або відсутністю слуху з'являються такі особистісні риси: егоцентризм, ригідність, імпульсивність, сугестивність, відсутність внутрішнього контролю, емоційна незрілість, менше, чим у чуючих, прагнення до співпраці, більш високий рівень агресивності в поведінці [1].

Особи з хронічними соматичними захворюваннями. Психіка хронічно хворих набуває особливої специфіки, життєві цінності отримують інші смислові характеристики, змінюється самосвідомість. Зміст соціальної ситуації розвитку в умовах хвороби складається з різних форм особистісного переживання криз. В результаті порушень змінюються фізіологічні параметри вищої нервової діяльності, що і складає фізіологічний механізм відхилень в психічній діяльності. Зворотній зв'язок вносить нові якості, видозмінюючи соматопсихічну рівновагу в цілому й специфіку психіки хворого.

Особи з дитячим церебральним паралічем (ДЦП). Треба відмітити, що при ДЦП не існує чіткого взаємозв'язку між важкістю рухових та психічних порушень (так, важкі розлади руху можуть поєднуватися із затримкою психічного розвитку). На думку багатьох вчених, для осіб із ДЦП характерні розлади емоційно-вольової сфери. Так, на думку Е. Калижнюк та В. Ковальова, особам з ДЦП властиві психопатоподібні порушення на фоні органічного ураження центральної нервової системи. І. Мамайчук вважає, що особам з ДЦП притаманні емоційні розлади, на виникнення яких впливає наявність фізичного дефекту. С. Дуванова та Н. Трофімова вказують на те, що одним особам з ДЦП властиві дратівливість, рухове розгальмування, емоційна збудливість, іншим, навпаки, — загальмованість, боязкість, сором'язливість [1].

ДЦП являє собою складне захворювання центральної нервової системи і призводить як до рухових порушень, так і до затримки чи патології розумового розвитку, порушення слуху, зору, мовної недостатності, виникнення комунікаційних бар'єрів у спілкуванні з оточуючими тощо. В осіб з ДЦП достатній інтелектуальний розвиток у багатьох випадках супроводжується відсутністю самостійності та впевненості в собі, підвищеною сугестивністю, невмінням встановлювати та підтримувати контакти зі здоровими особами. Вказані особливості свідчать про наявність дисгармонійного психічного розвитку даної категорії.

Таким чином, психофізіологічні особливості дітей та молоді з обмеженими можливостями виступають чинниками виникнення труднощів при входженні в нове для них навчальне середовище. Основними з цих труднощів є уповільнене сприймання та фіксація навчальної інформації; неможливість користуватися самостійно бібліотечним

фондом; боязкість нового фізичного та соціального простору; уникнення спілкування з однокласниками (однокурсниками), викладачами; своєрідність соціальної життєвої позиції тощо. Основні причини зазначених труднощів можна умовно поділити на декілька груп: несформованість готовності до навчання у навчальному закладі; методичну незабезпеченість навчальних закладів для навчання цієї категорії осіб; своєрідність поведінки дітей та молоді, що проявляється в афективних станах тривожності, демонстративності, агресії, які починають формуватися ще в дошкільному віці [1].

Психологічний супровід дітей та молоді з особливими потребами призваний полегшити процес їх адаптації до умов навчального закладу та забезпечити створення спеціальних психолого-педагогічних умов для успішного індивідуального розвитку та саморозвитку даної категорії осіб. Психологічний супровід осіб з обмеженими можливостями має включати такі напрями: психодіагностичний, психокорекційний, консультативний, психопрофілактичний.

Психодіагностична робота відіграє провідну роль в отриманні даних про рівень розвитку психічних процесів, особливості психічних станів та властивостей осіб з обмеженими можливостями, про життєву ситуацію, в якій відбувається їх розвиток. Психологічне обстеження дітей та молоді необхідно проводити на початку їх навчання у школі та ВНЗ та після проведення психокорекційної і розвивальної роботи. Для отримання даних використовуються такі методи, як спостереження, бесіда, тестування. Після проведення психодіагностичного дослідження на кожного зі школярів (студентів) заповнюється соціально-психологічна карта, де вказуються їх психофізіологічні особливості, особливості навчальної діяльності та даються рекомендації викладачам стосовно організації навчального процесу та здійснення індивідуального підходу.

Психокорекційна та розвивальна робота може проводитися як в груповій, так і в індивідуальній формі з використанням відповідних методів і технік. Найбільш поширеним методом в корекційній роботі виступає тренінг. Разом із тим практичний психолог може використовувати засоби пісочної, ігрової, казкотерапії, психомалюнок тощо. З метою

профілактики виникнення стресу, зняття психоемоційної напруги у дітей та молоді з обмеженими можливостями необхідно проводити релаксаційні заняття (в комплексі з музико- та арттерапією) та навчання їх прийомам аутотренінгу. Розвивальна робота з дітьми та молоддю з особливими потребами має за мету тренування пізнавальних процесів (пам'яті, уваги, мислення, уяви). Виходячи з результатів діагностики утворюється програма розвитку пізнавальних процесів, яка містить комплекс занять. Кожне заняття має складатися з інформаційних повідомлень про особливості розвитку пізнавальних процесів, розвивальних вправ, вправ для самостійного використання, рекомендацій щодо дотримання психогігієни пізнавальних процесів.

Консультативна та просвітницька робота спрямована на надання допомоги особам з особливими потребами, їхнім батькам, викладачам з питань розвитку, виховання, організації навчального процесу; формування у осіб даної категорії потреби в психологічних знаннях, бажання використовувати останні в інтересах власного розвитку; створення умов для повноцінного особистісного розвитку та самовизначення таких осіб. Консультативна робота має проводитися індивідуально, просвітницька – індивідуально та в групах у формі лекцій, бесід, семінарів, підбору літератури.

Висновки. Таким чином, психологічний супровід процесу навчання дітей та молоді з обмеженими можливостями можна розглядати як цілісну, системно організовану діяльність, в процесі якої створюються умови для успішного навчання й особистісного розвитку кожного з них в освітньому середовищі. Окрім того, психологічний супровід дає можливість здійснювати відстеження динаміки розвитку особистості та вивчати загальні тенденції та закономірності психічного, особистісного розвитку, процесів соціалізації протягом усього періоду навчання. Разом із тим психологічний супровід повинен бути спрямований на розвиток навичок, необхідних для успішної адаптації в соціальному середовищі та реалізації молоді з особливими потребами у професії: прийомів самоконтролю та профілактики стресових ситуацій, а також підвищення психологічної стійкості, розвиток і тренування функцій та характеристик психічних пізнавальних процесів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. **Актуальні проблеми виховання та навчання студентів із особливими потребами** : зб. наук. праць / [за заг. ред. П. М. Таланчука, Г. В. Онкович]. – К. : Університет «Україна», 2000. – 385 с.
2. **Бітянова М.** Психолог у школі: зміст діяльності і технології / М. Бітянова. – К. : Главник, 2007. – 143 с.
3. **Зеер Э. Ф.** Психология профессий : учебное пособие для студентов вузов / Э. Ф. Зеер ; [2-е изд., перераб., доп.]. – М. : Деловая книга, 2003. – 336 с.

4. **Інтеграція молоді з обмеженими фізичними можливостями в суспільство: громадсько-правові, соціально-психологічні та інформаційно-технологічні аспекти** : методичний посібник / Є. А. Клопота, В. Г. Бондаренко, О. А. Клопота, С. А. Бондаренко. – Запоріжжя : ЗНУ, 2008. – 114 с.
5. **Основы специальной психологии** : учеб. пособие для студ. сред. пед. учеб. заведений / [Л. В. Кузнецова, Л. И. Переслени, Л. И. Солнцева и др. ; под ред. Л. В. Кузнецовой ; 2-е изд., стер.] – М. : Академия, 2005. – 480 с.
6. **Осухова Н. Г.** Психологическое сопровождение личности в период адаптации к жизненным изменениям / Н. Г. Осухова // Тезисы докладов межрегиональной научно-практической конференции. – М. : Красная площадь, 1996. – С. 103–105.
7. **Слюсарев Ю. В.** Психологическое сопровождение как фактор активизации саморазвития личности : автореф. дис. ... канд. психол. наук : спец. 19.00.01 «Общая психология, психология личности, история психологии» / Ю. В. Слюсарев ; Санкт-Петербург. гос. ун-т. – СПб., 1992. – 16 с.

Ярая Т. А. Характеристика психологического сопровождения лиц с особыми потребностями.

Автором проанализирована проблема психологического сопровождения в целом и психологического сопровождения лиц с особыми потребностями в научных исследованиях. Раскрыты психофизиологические особенности детей и молодежи с нарушениями здоровья и направления психологического сопровождения данной категории лиц.

Ключевые слова: психологическое сопровождение, лица с ограниченными возможностями, психофизиологические особенности детей и молодежи с особыми потребностями, направления психологического сопровождения.

Yaraya T. A. Characteristics of psychological support of people with disabilities.

The author carried out a research analysis of the problem of psychological support in general and psychological support of people with special needs. The physiological characteristics of children and youth with health disorders have been revealed. The direction of psychological support of this category of these people has been studied.

Keywords: psychological support, people with disabilities, physiological characteristics of children and youth with special needs, the direction of psychological support.